

ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΠΕΡΣΑΙ 1005-1007*

1005 Χο. *ἰὼ ἰὼ δαίμονες,*
 <ὡς> ἔθετ' ἄελπτον κακόν
 διαπρέπον· οἶον δέδορκεν Ἄτα.

1006 <ὡς> Johansen⁴ 327 (cf. 472.515.845.911): ἔθετ'
 <ἄρ'> Lachmann¹ 102 ἔλθετ' H+Υ: ἔθεντ' D 1007 δέδωκεν
 Γ³ ἄταν Γ³ V+: ἄπαν δ

Αυτή είναι η μορφή που υιοθετεί ο M. L. West στην πρόσφατη έκδοσή του¹, στη Bibliotheca Teubneriana, για τους στίχους 1005-1007 τῶν *Περσών*. Το χωρίο αυτό είναι ένα από τα ελάχιστα που φαίνεται να έχουν διαφύγει της ιδιαίτερης προσοχής του εκδότη, καθώς δεν γίνεται μνεία του στο πολύτιμο συμπλήρωμα² αυτής της έκδοσης, όπου ο West συζητά τα σχετικά κριτικά κι ερμηνευτικά προβλήματα του αισχύλειου κειμένου. Η αποδοχή όμως της πρότασης του F. Johansen³ δημιουργεί προβλήματα, τα οποία μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες: α) κριτικά - μετρικά και β) ερμηνευτικά.

Τα μετρικά προβλήματα αφορούν κυρίως⁴ στις γραφές *δαίμονες* και *ἔθετ'*. Αφετηρία ελέγχου της ορθότητας των επιχειρουμένων διορθώσεων των στίχων 1005-1007, που αποτελούν τμήμα της τέταρτης στροφής του *κομμού* στους *Πέρσες*, είναι οι στίχοι 1011-1013 της αντιστροφής, οι οποίοι δεν παρουσιάζουν κανένα μετρικό-κριτικό πρόβλημα. Τους παραθέτουμε:

* Ως προς τη δόμησή της η εργασία αυτή οφείλει πολλά στις συμβουλές του καθ. Δ. Ιακώβ, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά. Από μεθοδολογική άποψη με βοήθησε ιδιαίτερα το άρθρο του Κ. Τσαντσάνογλου, «Αισχύλου *Πέρσαι* 935-940, 944-947», *Τιμητικός τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 155-169.

1. M. L. West, *Aeschylī tragoediae cum incerti poetae Prometheus*, Stuttgart 1990. Όλες οι παραπομπές στο αισχύλικό κείμενο γίνονται από αυτή την έκδοση.

2. M. L. West, *Studies in Aeschylus*, Stuttgart 1990.

3. Στη βιβλιοκρισία του για την έκδοση του Αισχύλου από τον D. L. Page (Oxford 1972), *Gnomon* 48 (1976) 321-336, ιδ. 327.

4. Δευτερευόντως, υπάρχουν ορισμένα προβλήματα με τις γραφές του στ. 1007: πρβ. H. D. Broadhead, *The Persae of Aeschylus*, Cambridge 1960, ad loc. Για την παραδομένη γραφή *διαπρέπον* έχουν προταθεί: *πάγκακον* Hermann, *ζαπρέπον* Dindorf, Weil, ενώ για τη γρ. Ἄτα διασώζεται η γρ. ἄπαν από τα χειρόγραφα A και D. O Broadhead (*Tragica*, Christchurch 1968, σ. 176) επανέρχεται στο πρόβλημα των στίχων 1005-1007, προτείνοντας για τη γρ. *δέδορκεν* τη γρ. *δ' ἔοργεν* πρβ. Hermann: *δέδρακεν*.

Ἰαόνων ναυβατᾶν
κύρσαντες οὐκ εὐτυχῶς·
δυσπόλεμον δὴ γένος τὸ Περσᾶν.

Παρατηρούμε κατά πρώτο λόγο ότι ο δάκτυλος της γραφής *δαίμονες* δεν αντιστοιχεί στον κρητικό της γρ. *ναυβατᾶν*. Για τη θεραπεία αυτού του μετρικού προβλήματος καταβλήθηκαν διάφορες προσπάθειες: Στην έκδοσή του ο G. Murray⁵ θέτει μετά τη γρ. *δαίμονες* κόμμα, υποστηρίζοντας ότι με την παύση αυτή η τελική βραχεία συλλαβή εκλαμβάνεται ως *anceps*. Πειστικότερη λύση είχε ήδη διατυπώσει ο G. Hermann⁶ με την προσθήκη ενός *δέ* (γραφή: *δαίμονες δ'*), λύση που ακολουθούν ο F. A. Paley⁷ και οι N. Wecklein - E. Ζωμαρίδης⁸, ενώ ο H. Weil⁹ είχε προτείνει τη γραφή *δαιμόνων*. Φανερό προσπάθεια όλων ήταν η εναρμόνιση της γραφής αυτής με τη γραφή *ναυβατᾶν* της αντιστροφής. Ο H. D. Broadhead υποθέτει σχετικά με τη γρ. *δαίμονες* μια παραφθορά της γρ. *δαῖμον ὤς* («exclamatory) since the sing. is always used in this play when some divine power behind the scenes is apostrophised»¹⁰ προσθέτοντας σε υποσημείωση ότι μια τέτοια υπόθεση δεν είναι απαραίτητη αλλά πιθανή και παραπέμπει στον Ευριπίδη *I.T.* 156, *ἰὼ ἰὼ δαῖμον* και *Ἴων* 752, *ἰὼ δαῖμον*. Ἦδη ο H. J. Rose είχε διατυπώσει παρόμοια πρόταση βασιζόμενος κυρίως σε μετρικούς λόγους: «I am not convinced by Murray's suggestion, 'pausam post ... anceps', though it is far from impossible, and incline to read *δαῖμον ὤς*»¹¹.

Ανάλογη αντιμετώπιση υπήρξε και για τη γρ. *ἔθετ'*. Σε στενή εξάρτηση¹² με την αποδοχή της γρ. *δαίμονες* των χειρογράφων, οι προτάσεις ποίκιλλαν: *ἔθεσθ'* (καθώς η γρ. *δαίμονες* «is doubtless vocative»)¹³, γραφή την οποία πρώτος εισήγαγε ο G. C. W. Schneider¹⁴, *θέντων* (Weil), *ἔθεθ'* (H. W. Smyth)¹⁵. Τη

5. *Aeschyli septem quae supersunt tragodiae*, Oxford 21955 (1937). Η λύση αυτή απαντά στην πρόσφατη ιταλική έκδοση των Giulia και Moreno Morani, *Tragedie e Frammenti di Escilo*, Torino 1987.

6. *Aeschyli Tragoediae*, I, Berlin 21859.

7. *The Tragedies of Aeschylus*, London 41879.

8. *Αισχύλου Δράματα σωζόμενα*, I, Λυψία 1891.

9. *Eschyle*, Paris 1899. Τον Weil ακολουθεί ο L. Roussel στην έκδοσή του, *Eschyle, Les Perses*, Paris 1960.

10. Στην έκδοσή του, *ό.π.*, σ. 237.

11. *A Commentary on the Surviving Plays of Aeschylus*, I, Amsterdam 1957, σσ. 158-159.

12. Αυτό έγινε ίσως από έναν ανεπιτυχή παραλληλισμό προς την ομηρική έκφραση *θεοὶ θέσαν*.

13. Broadhead, *ό.π.*, σ. 236.

14. Πρβ. το κρητικό υπόμνημα του Murray, *ό.π.*, και του P. Groeneboom, γερμ. μτφρ., *Aischylos' Perser*, Göttingen 1960, οι οποίοι επίσης την αποδέχονται. Την εικασία αυτή βρίσκουμε και στην υπό τη διεύθυνση της J. de Romilly έκδοση, *Eschyle, Les Perses*, Paris 1974, ad loc., καθώς και στην έκδοση των Morani, *ό.π.*, ad loc.

15. Στη σειρά της Loeb Classical Library, London, Cambridge Mass. 21956 (1922).

γραφή ἔθελ' των χειρογράφων αποδεχόταν ο U. von Wilamowitz-Moellendorff¹⁶, αντιμεταθέτοντας όμως τους στίχους 1011 και 1012 και προκρίνοντας τη γρ. Ἰάνων (περισσότερα χειρόγραφα) αντί για τη γρ. Ἰαόνων. Η γρ. ἔθελν' θεωρούνταν εικασία του Hermann¹⁷, μέχρις ότου επισημάνθηκε, από την αντιβολή του χειρογράφου D (Ambrosianus G 56 suppl., του 14ου αιώνα) που έγινε από τον R. D. Dawe¹⁸, ότι αποτελεί παραδομένη γραφή και σημειώθηκε σε έκδοση για πρώτη φορά, όχι πλέον ως εικασία του Hermann, από τον D. L. Page¹⁹. Με την αποδοχή αυτής της γραφής τα μετρικά τουλάχιστον προβλήματα του χωρίου επιδέχονται παραδεκτή λύση, καθώς ο ἰάμβος ἔθελν' της στροφής αντιστοιχεί στον σπονδαίο κύρσαντ- της αντιστροφής.

Αν η πρώτη κατηγορία των προβλημάτων που εντοπίσαμε στο χωρίο δείχνουν να επιδέχονται κάποιες πειστικές λύσεις, ακριβώς επειδή αναφέρονται σε στοιχεία μορφής του κειμένου, ωστόσο η δεύτερη κατηγορία, που αναφέρεται σε προβλήματα ερμηνείας, παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες. Γιατί, σ' αυτή την περίπτωση, πρόκειται για χρήση όρων που μέσα από την αποσαφήνισή τους και την ένταξή τους στο ποιητικό οικοδόμημα του Αισχύλου θα οδηγηθούμε στην κατανόηση του συγκεκριμένου χωρίου.

Σημείο εκκίνησης σ' αυτή την προσπάθειά μας αποτελεί η σπουδαιότητα που αποδίδεται στον όρο δαίμονες, είτε πρόκειται για μια διαπίστωση του χορού σχετικά με τη δράση των δαιμόνων (δαίμονες ἔθελν'), είτε για μια αποστροφή (δαίμονες ἔθελ') που έχει στόχο τον καταλογισμό ευθύνης για τη δράση τους: ο θρηνητικός τόνος (ἰὼ ἰὼ) και στις δύο περιπτώσεις είναι δεδομένος, καθώς σ' αυτό το σημείο ο κομμός παίρνει την πιο δραματική του μορφή.

Η χρήση του όρου δαίμονες, στον πληθυντικό, ήδη στην προαισχυλική λογοτεχνία, έχει μια σαφέστατη έννοια και τίθεται, συχνά χωρίς διάκριση, για να δηλώσει τους θεούς²⁰, «since δαίμονες receive sacrifice which is given only to personal gods»²¹.

16. *Aeschylī tragoediae*, Berlin 1914, ad. loc.

17. Πρβ. τις παρατηρήσεις του Paley, ό.π., για το στ. 987 (=1005), ο οποίος σημειώνει επίσης: «For the accidental omission of ν (scil. of ἔθελν') cf. τοιάδε for τοιάνδε in *Cho.* 472 (=481)».

18. *The Collation and Investigation of the Manuscripts of Aeschylus*, Cambridge 1964, σσ. 41-43: το χειρόγραφο αυτό του Μιλάνου, χαρακτηρίζεται από τον Dawe ως «especially interesting as a philological compilation».

19. *Aeschylī septem quae supersunt tragoediae*, Oxford U.P., 1972.

20. Βλ. H. Erbse, *Untersuchungen zur Funktion der Götter im Homerischen Epos*, Berlin 1986, σσ. 259-273 και C. F. Else, «God and the Gods in Early Greek Thought», *TAPhA* 80 (1949) 24-36, ο οποίος θεωρεί ότι ο όρος δαίμονες αντικαθιστά τον όρο θεοί συχνά και για μετρικούς λόγους, (σ. 30).

21. Βλ. O. Tsagarakis, *Nature and Background of Major Concepts of Divine Power in Homer*, Amsterdam 1977, σ. 99.

Στον Αισχύλο ο όρος *δαίμονες* τίθεται αντί του *θεοί*²², όπως φαίνεται να ισχύει γι' αυτή την περίπτωση του στίχου 1005 των *Περσών*²³, ή για να δηλώσει ταύτιση με τους χθόνιους θεούς ή τους θεούς που αποτρέπουν το κακό. Πώς όμως μπορεί να ερμηνευθεί μια τέτοια έκφραση με την οποία διατυπώνεται μια παρόμοια μομφή για τους θεούς γενικά, τη στιγμή που επικλήσεις-αποστροφές στους θεούς έχουν ως στόχο τους μια παράκληση, προτροπή για σωτηρία ή καταστροφή του εχθρού²⁴ κλπ.;

Στους *Πέρσες* η χρήση του όρου *θεοί*, στον πληθυντικό, γίνεται στις ακόλουθες περιπτώσεις:

(α) Σε ικεσίες για την αποτροπή κακών (216, 229, 522)²⁵.

(β) Σε γενικές ρήσεις που υποδηλώνουν την εγκατέρευση των θνητών απέναντι στις συμφορές (294, *θεῶν διδόντων*, πρβ. την εικασία του Weil στο εξεταζόμενο χωρίο: (*δαιμόνων θέντων*): επίσης, όταν πρόκειται να δηλωθεί ο φθόνος ή η έχθρα (*τάνταϊα*) των θεών (362, 604)²⁶.

(γ) Σε σύνδεση με την εκπλήρωση χρησμών στο μέλλον, το οποίο ελέγχουν οι θεοί (373, 741) ή για να δηλωθεί η πίστη σ' αυτούς (497, 800).

(δ) Όταν γίνεται αναφορά στα ιερά ή τα αγάλματά τους (404, 809)²⁷.

(ε) Για να δηλωθούν οι χθόνιοι θεοί (622, 689)²⁸.

(στ) Οι θεοί, τέλος²⁹, παίρνουν το μέρος των Ελλήνων στον αγώνα που αναλαμβάνουν αυτοί κατά των Περσών: *θεοί πόλιν σφύζουσι Παλλάδος θεᾶς* (347) διακηρύσσει ο Άγγελος που μόλις πριν (345) απέδωσε την καταστροφή του στρατού των Περσών σε κάποιον δαίμονα (*δαίμων τις*).

Η τελευταία περίπτωση δεν έρχεται σε αντίθεση με την άποψη της μη

22. Μια λεπτή διάκριση μπορεί να επιχειρηθεί με βάση τους στίχους 211-215 των *Επτά επί Θήβας*: *ἀλλ' ἐπὶ δαιμόνων πρόδρομος ἦλθον | ἀρχαῖα βρέτη, θεοῖς πίσυνος, νιφάδος κ.λ.π.*, όπου παρατηρούνται δύο τρόποι εκδήλωσης λατρείας, «εξωτερικός» για τους *δαίμονες* και τόνος ίσως περισσότερο οικείος (πρβ. και στ. 174-180 στο ίδιο έργο) καθώς οι *δαίμονες* σχετίζονται με πιο άμεσο τρόπο με τους ναούς της πόλης, «εσωτερικός» για τους *θεούς* (πρβ. στ. 166-172).

23. G. François, *Le Polytheisme et l'emploi au singulier des mots ΘΕΟΣ, ΔΑΙΜΩΝ dans la littérature grecque d'Homère à Platon*, Paris 1957, σ. 103, σημ. 4.

24. Πρβ. τις επικλήσεις του χορού των Θηβαίων γυναικών: *Επτά επί Θήβας* 87 *ἰὼ ἰὼ θεοὶ θεαί τ', ὀρόμενον | κακὸν ἀλεύσατε*, και 108 *θεοὶ πολιόχοι χθονὸς † ἴθ' ἴτε πάντες †*.

25. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και η χρήση του όρου *δαίμονες*: *Πέρσες* 203 *ἀποτρόποισι δαίμοσιν*.

26. Πρβ. την έκφραση *θεῶν στύγος*, *Χορηφ.* 1028. Στους στ. 749 κ.ε. των *Περσών* υποδηλώνεται η ισχύς των θεών έναντι του θνητού Ξέρξη.

27. Γίνεται επίσης αναφορά σε *ιδρύματα δαιμόνων*, 811· πρβ. ωστόσο Broadhead, ό.π., 201-202.

28. Πρβ. στ. 628 *χθόνιοι δαίμονες και Ευμεν.* 948.

29. Πρβ. στ. 150, σε παρομοίωση για να δηλωθεί η λάμψη ενός θνητού· στον στ. 283 η έκφραση *θεοὶ θέσαν* αποτελεί εικασία του Hermann (βλ. και υποσημ. 12).

άμεσης συμμετοχής των θεών στην αισχύλεια τραγωδία γενικότερα: οι θεοί διατηρούν, πράγματι, ένα ρόλο «υψηλής εποπτείας» πάνω στα ανθρώπινα, και επεμβαίνουν με έμμεσο τρόπο στην απονομή της Δικαιοσύνης και την τιμωρία των υβριστών, ενεργώντας διαμέσου άλλων εκτελεστικών οργάνων, όπως είναι οι Ερινύες, η Άτη, η Δίκη³⁰. Η θεϊκή παρέμβαση δεν υποτάσσεται σ' αυτή την ύψιστη δύναμη, η οποία «accable tōti ou tard celui qui recourt à la violence ou fait preuve de demesure»³¹. Στην περίπτωση των Περσών ο ρόλος αυτός της τιμωρίας του υβριστή Ξέρξη έχει ανατεθεί στον δαίμονα³².

Διαπιστώνουμε, επομένως, για να επανέλθουμε στο χωρίο που εξετάζουμε, ότι οι δαίμονες εδώ δύσκολα μπορούν να εκληφθούν αντί του θεοῦ³³. Αν πάλι με τον όρο αυτό υπονοούνται όχι επακριβώς προσδιορισμένες θεϊκές δυνάμεις³⁴, η ξαφνική και αδικαιολόγητη παρουσία τους σ' αυτό το σημείο θα αποτελούσε μια μοναδική χρήση του όρου, τη στιγμή που σ' όλη τη διάρκεια του έργου είχε γίνει λόγος για μια δύναμη τέτοιου είδους, ενταγμένης όμως επαρκώς στην προβληματική της τραγωδίας αυτής. Οι διορθώσεις που έχουν προταθεί, πέρα από την προσπάθεια της επίλυσης του μετρικού προβλήματος, δεν δείχνουν να θέτουν³⁵ το πρόβλημα που παρουσιάζει ο όρος δαίμονες. Ο West θεωρώντας πως πρόκειται για επίκληση παρόμοια μ' αυτές των στίχων 472, 845, 911, υιοθετεί την εικασία ως ἔθετ' του Johansen, ο οποίος καταλήγει σ' αυτή την πρόταση πιστεύοντας ότι: «The reading in D (scil. ἔθεντ') is easily explicable as a conjecture or error after δαίμονες»³⁶. Οι επικλήσεις, όμως, στις οποίες παραπέμπει ο Johansen για να στηρίξει την πρότασή του έχουν κοινό σημείο την αναφορά σε έναν δαίμονα με μια ιδιαίτερη δράση επί των Περσών. Εξάλλου, αντιστρέφοντας την επιχει-

30. Πρβ. στ. 827-828 σε συνδυασμό με τους στ. 515-516, και R. P. Winnington-Ingram, *Studies in Aeschylus*, Cambridge 1983, σ. 13, σημ. 33: «Some might prefer to see the βαρὺς δαίμων as a minister of Zeus: perhaps it does not matter greatly».

31. François, ό.π., σ. 103: πράγματι στις δύο περιπτώσεις που αναφέρει στην υποσημ. 4, *Αγαμ.* 462 (οὐκ ἄσκοποι θεοί) και 1578-1579 (βροτῶν τιμαῶρους θεοὺς ἀνοθεν γῆς ἐποπτεύειν ἄχη), ακολουθεῖ αμέσως η επέμβαση των Ερινύων (463 κ.ε. και 1580 κ.ε. αντίστοιχα), οι οποίες αναλαμβάνουν το έργο της τιμωρίας.

32. Πρβ. στ. 353-354 και 724-725.

33. Όπως αποδίδουν συνήθως οι μεταφραστές: Paley, «the gods», P. Mazon (CUF, Paris 1958), «des dieux». Με αρκετή περισκεψη ο Smyth μεταφράζει «powers divine».

34. Αντίστοιχο με numina. Αυτό ίσως υπονοεί η απόδοση «numi» των Morani, ό.π., ad loc.

35. Με εξαίρεση τους Rose και Broadhead, οι οποίοι διατυπώνουν τις αμφιβολίες τους. (O J. M. Bremer, *Hamartia. Tragic Error in the Poetics of Aristotle and in Greek Tragedy*, Amsterdam 1969, σ. 122, αποδέχεται πλήρως την πρόταση του Rose.)

36. Johansen, ό.π., (υποσ. 3) σ. 327. Με την αποδοχή βέβαια αυτής της εικασίας γίνεται υποχρεωτική η ανάλυση του πρώτου μακρού του ήμβου στον στ. 1006, γεγονός που ήταν σπάνιο «στους παλαιότερους τραγικούς ποιητές» (βλ. Δ. Λυπουρλή, *Αρχαία ελληνική Μετρική*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 51 και 76), όπως είναι ο Αισχύλος: κι επιπλέον, όταν πρόκειται για την αρχαιότερη σωζόμενη τραγωδία του.

ρηματολογία του θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η γραφή *δαίμονες* εξηγείται εύκολα ως εικασία ή σφάλμα σε μια προσπάθεια συμφωνίας της με τη γρ. *ἔθεντ*³⁷.

Η αποδοχή όμως αυτής της γραφής πρέπει πρώτα να συσχετισθεί με τον όρο που θεωρήσαμε πως έχει σημαντική θέση σ' αυτό το χωρίο: τον *δαίμονα*. Χωρίς να επιχειρήσουμε τη σύνταξη ενός καταλόγου που θα παρουσίαζε τη σημασιολογική του εξέλιξη από τις αρχές της λογοτεχνίας και εξής³⁸, θα προσπαθήσουμε να περιοριστούμε στα πλαίσια αυτής μόνον της τραγωδίας του Αισχύλου, όπου ο *δαίμων* παρουσιάζει μια συγκεκριμένη δραστηριότητα. Κι αυτό γιατί ο όρος είναι ο πλέον κατάλληλος για να χαρακτηρίσει μια δύναμη της οποίας η προσωπικότητα δεν είναι καλά προσδιορισμένη³⁹. Στη θρησκευτική σκέψη των Τραγικών ο *δαίμων* αποτελεί «une notion sociale qui tient une place importante»⁴⁰.

Με την εμφάνισή του ο Ξέρξης θέτει αμέσως αυτό το στοιχείο που είναι η δράση του *δαίμονος* (911):

ὡς ὠμοφρόνως δαίμων ἐνέβη Περσῶν γενεᾷ

κάνοντας συγχρόνως την ευχή να είχε χαθεί κι αυτός μετ' ἀνδρῶν τῶν οἰχομένων (915). Ο χορός των σεβάσμιων γερόντων-συμβούλων, και συνομιλήκων του πατέρα του⁴¹, στην πρώτη αποστροφή του προς τον βασιλιά θα αναφερθεί στο μεγάλο θανατικό που προξένησε ο *δαίμων* (920-921):

κόσμου τ' ἀνδρῶν
οὔς νῦν δαίμων ἐπέκειρεν⁴².

Ἦδη εἶχε θέσει από την αρχή αυτόν τον παράγοντα στην προβληματική του

37. Για τη γρ. *ἔθετ'* αντί *ἔθεντ'* βλ. παραπάνω, υποσημ. 17.

38. Για τους κινδύνους που εμπεριέχει η «μάταιη» αυτή προσπάθεια, βλ. M. Detienne, *De la pensée religieuse à la pensée philosophique. La notion du Daimôn dans le pythagorisme ancien*, Paris 1963, σ. 27 και σημ. 1.

39. P. Chantraine, «Le divin et les dieux chez Homère», *Entretiens sur l'Antiquité classique*, τ. 1 (La notion du Divin depuis Homère jusqu'à Platon), Vandoeuvres-Genève 1952, σ. 51· πρβ. όμως και την παρατήρηση του Rose στη συζήτηση, στον ίδιο τόμο (σ. 81): «the termination -μων shows δαίμων to be a noun of agent, whatever δαί- may mean».

40. Detienne, *ό.π.*, σ. 87. Δεν μπόρεσα να συμβουλευτώ τη σημαντική μελέτη του L. Gernet, *Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*, Paris 1917 (σ. 316 κ.ε.), καθώς και τη μονογραφία του J. A. Hild, *Étude sur les démons dans la littérature et la religion des Grecs*, Paris 1891.

41. Στ. 681. Να υποθέσουμε ότι αυτή η αντιπαράθεση Ξέρξη και χορού λειτουργεί ως υποκατάστατο εκείνης Ξέρξη και Δαρείου; Για τη σχέση αυτή βλ. G. Paduano, *Sui Persiani di Eschilo problemi di focalizzazione drammatica*, Roma 1978, σσ. 85-103.

42. Για να επιρρίψει στη συνέχεια την ευθύνη αυτής της εξολόθρευσης του στρατού των Περσών στον Ξέρξη: 924 ἦβαν Ξέρξα κταμέναν, "Αἰδοῦ σάκτορι Περσῶν.

έργου, όταν στη συνομιλία του με την Άτοσσα, έχοντας ως δεδομένη την ευνοϊκή δράση του *δαίμονος* στο παρελθόν, αναρωτιόταν κι εξέφραζε ταυτόχρονα την ανησυχία του για το παρόν και το άμεσο μέλλον⁴³ (158):

εἴ τι μὴ δαίμων παλαιὸς νῦν μεθέστηκε στρατῶ.

Ο παλαιὸς *δαίμων* όμως αποτελεί την ευεργετική δύναμη που έφερε ευτυχία και πλούτο στους Πέρσες⁴⁴ στο παρελθόν (κυρίως ἐπὶ Δαρείου, καθὼς ἡ κυρίαρχη ἀντίθεση ἐξυφαίνεται μεταξύ αὐτοῦ τοῦ *ἰσοδαίμονος*⁴⁵ βασιλιά και τοῦ Ξέρξη) με τὴν προϋπόθεση να παραμείνουν οἱ Πέρσες σε χερσαίους πολέμους ὅπως τοὺς ὀρίσαν οἱ θεοὶ τὸ παλαιὸν (104). Ἡ υπέρβαση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, *ἔμαθον δ' εὐρ-πόροιο θαλάσσης* (109), που ἀποτελεῖ και τὴν ἀφετηρία τῆς ὕβρης τοῦ Ξέρξη, θα προκαλέσει ὅλα τα δεινά.

Πράγματι, ἡ μεταστροφή τοῦ *δαίμονος*, ὁ φόβος που εἶχαν ἐκφράσει οἱ γέροντες τοῦ χοροῦ, ἔχει συντελεσθεῖ. Στὸ ἐξῆς δρα ὁ *παρὼν δαίμων* (825), ὁ τωρινός —σε ἀντίθεση με τὸν *παλαιόν*— ἀλλὰ και αὐτός που παρευρίσκεται, για τὸν ὁποῖο δεν θα πρέπει ν' ἀδιαφορήσουν οἱ Πέρσες, ὅπως τοὺς συμβουλεύει τὸ φάντασμα τοῦ Δαρείου⁴⁶. Τὴν παρουσία αὐτῆ τοῦ *δαίμονος* ἐπιτείνει ὁ νῦν τοῦ στίχου 921. Ὁ ἴδιος ὁ Ξέρξης θα σημειώσει αὐτῆ τῆ μεταστροφή, ἡ ὁποία υποδηλώνει και κάτι περισσότερο⁴⁷ για τὸν ἴδιο (942-943):

*... δαίμων γὰρ ὄδ' αὖ
μετάτροπος ἐπ' ἐμοί.*

43. Αὐτὴ τὴν ἐννοιολογικὴ ἀπόχρωση ἐκφράζει ἐδῶ ὁ νῦν, ἐνῶ στὸν στ. 921 ἔχει τὴν ἐννοια τοῦ παρόντος, συντελεσμένου πια, προβάλλοντας με αὐτὸν τὸν τρόπο τὴ βαθμιαία δράση τοῦ *δαίμονος* μέσα στο χρόνο. Πρβ. ἐπίσης 532, 904.

44. Παρόμοια δύναμη φαίνεται να ὑπονοεῖται στὴν ἀόριστη ἐκφραση τοῦ στ. 164 *οὐκ ἄνευ θεῶν τινος*. Πρβ. Αἰσχ. *Ἰκέτ.* 692 *τὸ πᾶν τ' ἐκ δαιμόνων θάλοισιν*.

45. Στ. 634. Ὁ Δαρείος ἐπίσης χαρακτηρίζεται *ἀβλαβῆς* (555), *ἀκακος* (664=671), *ἀκάκος ἀμαχος βασιλεύς* (855), ἐνῶ ὁ Ξέρξης ἔχει προξενήσει περισσότερο κακό ἀπὸ ὁποιοδήποτε προηγούμενο Πέρση *μονάρχη* (781) *κακὸν τὸσόνδε* (που παρόμοιο μόνον ὁ *δαίμων* προξένησε). Για τὴν ἀντίθεση μεταξύ Δαρείου και Ξέρξη βλ. B. Alexanderson, «Darius in the Persians», *Eranos* 65 (1967), σ. 2, σῆμ. 9: «Darius serves as a foil to Xerxes. He is the wise king, Xerxes the foolish one».

46. Μπορεῖ ὁ Δαρείος να διακρίνεται «ἀπὸ τὴν πλατύτερη ἐνόραση τῶν νεκρῶν (που ἀντιλαμβάνεται τὴν ἐνέργεια ἐνὸς δαίμονα) ὡς μία ἀπόψη τῆς κοσμικῆς δικαιοσύνης», (E. R. Doods, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκη, *Οἱ Ἕλληνες και τὸ παράλογο*, Αθήνα 1978, σ. 50) δεν παύει ὁμως να ἐκφράζει, μαζί με τοὺς γέροντες τοῦ χοροῦ, τὴ δυσφορία τοῦ για τὴν καταστροφή που προξένησε ὁ Ξέρξης προκαλώντας με τὴν ὕβρη τοῦ τὴν μεταστροφή τοῦ *δαίμονος*.

47. Ὁ Ξέρξης, μ' αὐτὴ τὴν κλιμάκωση τῆς ἐπιχειρούμενης ἀπολογίας τοῦ, *ἐγὼ* (909), *ὄδ' ἐγὼν* (931), φτάνει να υποδηλώσει με τὴν ἐκφραση *δαίμων γὰρ ὄδ'* (942), που δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ «*δαίμων ἐγὼ*», τὴ μεγάλη ἐνοχὴ τοῦ. Ἡ συνεχῆς διαλογικὴ ἀντιστοιχία κι ὁ θρηνητικὸς τόνος, δεν ἀποκλείουν κάτι τέτοιο.

Γίνεται λοιπόν φανερή η ιδιαίτερα καταστροφική δράση αυτού του *δαίμονος*, στον οποίο όλα τα πρόσωπα του έργου αποδίδουν την ευθύνη της μεγάλης συμφοράς: ο Άγγελος (345, 353, 354), η Άτοσσα (472, 601, 724, 845), ο Δαρείος (725, 825) και ο χορός (158, 515, 581, 921, 1005;). Ο ίδιος ο Ξέρξης τέλος αναφέρεται στον *δαίμονα* (911, 942).

Κυρίως εδώ ενδιαφέρουν οι τρεις άμεσες αποστροφές:

- (α) 472 *ὦ στυγνὲ δαῖμον, ὡς ἄρ' ἔψευσας φρενῶν Πέρσας.*
 (β) 515-6 *ὦ δυσπὸνητε δαῖμον, ὡς ἄγαν βαρὺς
 ποδοῖν ἐνήλω παντὶ Περσικῶ γένει.*
 (γ) 845-6 *ὦ δαῖμον, ὡς με πόλλ' ἐσέρχεται κακῶν
 ἄλγη.*

Στις δύο πρώτες αποδίδεται μια συγκεκριμένη δράση στη δύναμη που εκφράζεται με τον όρο *δαίμων*, ενώ στην τρίτη η Άτοσσα επικαλείται τον *δαίμονα*⁴⁸ εκφράζοντας τον πόνο της για τη συμφορά.

Σχετική είναι και η επίκληση που επιχειρεί ο χορός στο εξεταζόμενο χωρίο, αν και περισσότερο σύνθετη, καθώς είναι τοποθετημένη στην έξοδο της τραγωδίας, με τη σκηνική παρουσία, για πρώτη φορά, του υπεύθυνου της μεγάλης καταστροφής. Ο νέος βασιλιάς, που με την άφιξή του επί σκηνης αναφωνεί το θρηνητικό *ἰώ*, θα προβάλλει αμέσως την κατάστασή του: *δύστηνος*, την ηχώ του οποίου θα αποτελέσει σ' όλο αυτό το τελευταίο τμήμα του έργου μια συσσώρευση όρων με πρώτο συνθετικό το *δυσ-*: *δύσθροον* (942), *δυσδαίμονα* (954), *δυσπόλεμον* (1013), *δύσβατος* (1073), *δυσθρόοις* (1077). Ο Ξέρξης, αναφερόμενος στη στυγερή μοίρα που του έτυχε, επιρρίπτει την ευθύνη στον *δαίμονα*. Στην αντιφώνηση του χορού, ο οποίος του υπενθυμίζει την ιδιότητά του, *βασιλεῦ* (918), θεωρώντας τον όμως «προμηθευτή» (*σάκτορι*, 924) του Άδη και αποκαλώντας τον και πάλι με τον πλήρη τίτλο του *Ἀσία δὲ χθών, βασιλεῦ γαίας* (929), ο Πέρσης μονάρχης αποποιείται αυτή την προσφώνηση, που δείχνει να έχασε μετά την αποτυχία του και τη συμφορά που προξένησε, δίνοντας τον προσωπικό του τόνο (931 κ.ε.):

*ὄδ' ἐγών, οἰοῖ ἀλακτός·
 μέλεος⁴⁹ γέννα γὰ τε πατρώα
 κακὸν ἄρ' ἐγενόμαν.*

48. Χωρίς ιδιαίτερο προσδιορισμό, όπως στις δύο άλλες περιπτώσεις. Η δομή αυτής της αποστροφής είναι σημαντική για την κατανόηση των στίχων 1005-1006, αποτελώντας για την έκφραση «*δαῖμον, ὡς*» την προτίμηση του συγγραφέα («*usus scribendi*»).

49. *Μέλεος* παραπέμπει κατευθείαν στα λόγια του Δαρείου σχετικά με τον γιο του: 733 ὦ μέλεος, οἶαν ἄρ' ἤβην ζυμμάχων ἀπώλεσεν.

Αξιοσημείωτο είναι πως στο τέλος του δράματος ο χορός δεν θα προσφωνήσει πλέον τον Ξέρξη με αυτόν τον τίτλο⁵⁰, αλλά στις αντιφωνήσεις του θα αποτελέσει αντήχηση αυτών που εκφράζει ο Ξέρξης. Με τον τρόπο αυτό, κάθε αντιστροφή σχηματίζει μια θεματική ενότητα με την στροφή στην οποία αντιστοιχεί.

Από τους στίχους 955 κ.ε., όπου διατυπώνεται το αίτημα του χορού για περισσότερη πληροφόρηση, οι απαντήσεις του Ξέρξη θα γίνουν πιο δραματικές αποκαλύπτοντας βαθμηδόν το μέγεθος της ευθύνης του. Στον ρόλο ενός «αυτάγγελου»⁵¹ θα αποκαλύψει το προσωπικό του πάθος περνώντας από διαδοχικά στάδια απόδοσης ευθυνών⁵². Έτσι, αφού θεώρησε υπεύθυνο τον δαίμονα (911, 942), έπειτα τους Ίωνες (= Έλληνες) (949 κ.ε.), παρασύρεται απ' τα εναγώνια ερωτήματα που του υποβάλλει ο χορός (955 κ.ε.):

*οιοιοῖ βόα καὶ πάντ' ἐκπεύθου.
ποῦ δὲ φίλων ἄλλος ὄχλος;
ποῦ δέ σοι παραστάται;*

και χρησιμοποιώντας «πολιτικό» λεξιλόγιο⁵³ θα κραυγάσει: *όλοοὺς ἀπέλειπον* (962) και *ἴνγγά μοι δῆτ' ἀγαθῶν ἐτάρων ἀνακινεῖς* (988-989).

Στο δεύτερο μέρος τοῦ κομμοῦ θα αναπτυχθεῖ αὐτή η θέση στην οποία ἔχει περιέλθει ο Ξέρξης με την επιμονή στα στοιχεία της φυσικῆς του παρουσίας: ἐξαθλιωμένος, με κουρέλια για ρούχα⁵⁴ κι ελάχιστα βέλη στη φαρέτρα του, μνεῖα ενός κακόμοιρου τοξότη⁵⁵, ολομόναχος, *γυμνός εἰμι προπομπῶν* (1036), κάθε

50. Μία μόνο προσφώνηση στο στ. 1049, *δέσποτα*, η οποία δηλώνει περισσότερο τη σχέση υποτέλειας του χορού προς τον Ξέρξη.

51. Πρβ. γι' αυτό το θέμα A. Stefanis, *Le messenger dans la tragédie grecque. Formes d'information et formes de falsification du message dans l'Antiquité grecque*, EHESS, Paris 1988 (διδ. διατριβή αδημοσίευτη), σ. 76.

52. Παρά την αντίθετη άποψη που είχε εκφράσει η Άτοσσα, 213 *κακῶς δὲ πρᾶξας οὐχ ὑπεύθυνος πόλη*.

53. Ο χορός επίσης αναφέρεται στους *παραστάτας* (957): πρβ. και 963, *όλοοὺς ἀπέλειπον*. Η προσέγγιση αυτού του λεξιλογίου με την περίφημη φράση *οὐδ' ἐγκαταλείψω τὸν παραστάτην* από τον «Όρκο των Αθηναίων Εφήβων» (L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, Paris 1939, σ. 306 κ.ε.) τουλάχιστον δεν θα ξένιζε τους Αθηναίους της εποχής του Αισχύλου.

54. Η παρουσία αυτή του Ξέρξη συνδέεται με το *σχίσσιμο των ρούχων* που στους Πέρσες αποτελεί «το ζωηρότερο παράδειγμα σχηματικής εικόνας» (βλ. J. Herington, μτφρ. Μ. Γιούνη, *Αισχύλος*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 78-79). Πρβ. επίσης O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus. The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*, Oxford 1977, σ. 121 και E. Levy, «Le théâtre et le rêve: le rêve dans le théâtre d'Eschyle», *Actes du colloque du Strasbourg* (Théâtre et spectacles dans l'Antiquité), Paris 1981, σ. 158.

55. Η αντίθεση τόξου-λόγχης, βασικό μοτίβο αυτής της τραγωδίας επανέρχεται τώρα ως μακρινός απόηχος του ζητήματος που είχε θέσει στην αρχή του έργου ο χορός (146-148) σχετικά με το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης. Τώρα ο Ξέρξης στέκει απέναντί τους σαν ένας έφηβος, ένας προοπλίτης, ο οποίος απέτυχε στη δοκιμασία του και δεν κατάφερε να

άλλο παρά τον άλλοτε κραταιό μονάρχη των Περσών θυμίζει. Ο χορός τον αντιμετωπίζει σαν κάποιον που εγκατέλειψε τους συμπολεμιστές του, *ἔλιπες ἔλιπες* (985), οι οποίοι χάθηκαν με επονειδιστο τρόπο: *βεβᾶσιν, οἷ, νόνομοι* (1003). Η σκηηνική παρουσία του Ξέρξη ιδωμένη κατ' αυτό τον τρόπο επιτρέπει να κατανοήσουμε πολύ καλύτερα το χωρίο που μας απασχολεί.

Σ' αυτή την προσπάθεια αποκατάστασης του κειμένου, καθώς για μεν τον στίχο 1005 η γραφή *δαῖμον*, ὡς (κρητικός που συμφωνεί με το *ναυβατᾶν* του στίχου 1011) για δε τον στίχο 1006 η γραφή *ἔθεντ'* (που αντιστοιχεί στο *κύρσαντ-* της αντιστροφής), την οποία διασώζει ο D, επιτρέπουν την επίλυση των μετρικών προβλημάτων, θεωρούμε ότι με την αποδοχή αυτών των γραφών στην έκδοση του χωρίου αντιμετωπίζονται πειστικότερα και τα προβλήματα ερμηνείας:

*ἰὼ ἰὼ δαῖμον, ὡς
ἔθεντ' ἄελπτον κακὸν
διαπρέπον, οἶον δέδορκεν Ἄτα.*

Πρόκειται, επομένως, για ένα χωρίο που αποτελεί κλειδί για την όλη κατανόηση της πρώτης σωζόμενης τραγωδίας του Αισχύλου, θέτοντας ταυτόχρονα τα στοιχεία της προβληματικής του μεγάλου τραγικού ποιητή γύρω από την έννοια του *δαίμονα*, την οποία θα αναπτύξει και θα δια φωτίσει πληρέστερα στο υπόλοιπο έργο του, και ειδικότερα στην τριλογία της *Ορέστειας*⁵⁶.

Οι γέροντες του χορού πραγματοποιούν την τελική τους αποστροφή προς αυτόν που θεωρούν υπαίτιο⁵⁷ της απροσδόκητης συμφοράς: *ἰὼ ἰὼ δαῖμον*. Είναι αυτός ο δαίμονας στον οποίο έγινε άμεση επίκληση τρεις φορές πιο πάνω (472, 515, 845), είναι ο ίδιος στον οποίο απέδωσε την καταστροφή ο Ξέρξης: (911) *ὡς ὠμοφρόνως δαῖμων ἐνέβη Περσῶν γενεᾷ*: αυτός τον οποίο είχε υποδείξει ως υπαίτιο στους γέροντες του χορού το φάντασμα του Δαρείου: (824) *μέμνησθ' Ἀθηνῶν Ἑλλάδος τε, | μηδέ τις ὑπερφρονήσας τὸν παρόντα δαίμονα*. Ο Ἄγγε-

εισέλθει στην τάξη των ανδρών, των οπλιτών. Η Ἄτοσσα είχε προαναγγείλει, 212-213 *εὐ γὰρ ἴστε, παῖς ἔμος | πράξας μὲν εὐ θαυμαστός ἂν γένοιτ' ἀνὴρ*. Για τα θέματα αυτά της *εφηβείας*, των οπλιτών, και για μια δοκιμή εφαρμογής αυτού του σχήματος σε μια τραγωδία του Σοφοκλή, βλ. P. Vidal-Naquet, μτφρ. Γ. Ανδρεάδη - Π. Ρηγοπούλου, *Ο Μαύρος Κυνηγός*, Αθήνα 1983, ιδ. σσ. 133-220· του ίδιου, «Le Philoctète de Sophocle et l'ephébie», στο J. P. Vernant και P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, I, Paris 1986 (1972), σσ. 159-184.

56. Βλ. J. Carrière, «Démon tragique» *Pallas* 13 (1966) 7-20 (για τον δαίμονα στον Αισχύλο, σσ. 8-11), και J. Fontrose, «Gods and Men in the Oresteia», *TAPA* 102 (1971) 71-109, ιδ. 98 κ.ε. και σημ. 30.

57. Πρβ. 1011 (αντιστροφή) *Ἰάωνων ναυβατᾶν* και 1025 *Ἰάων λαός*: ας σημειωθεί εδώ η υπαινικτική χρήση των ὀρων που αφορούν τους Ἑλληνες και τη χώρα τους από τον ποιητή, ο οποίος δεν διατυμπανίζει τη νίκη τους: (βλ. R. Lattimore, «Aeschylus on the Defeat of Xerxes», *Classical Studies in Honor of W. A. Oldfather*, Illinois U.P. 1943, σ. 91 κ.ε.).

λος, αρχίζοντας το κύριο μέρος της ρήσης του, ήταν σαφής: (353-354) ἤρξεν μὲν ὦ δέσποινα τοῦ παντὸς κακοῦ | φανείς ἀλάστωρ ἢ κακὸς δαίμων ποθέν.

Στη συνέχεια με το ὡς ἔθεντ' ἄελπτον κακόν μεταφερόμαστε στο επίπεδο της ανθρώπινης δράσης. Μέσα από την υπαινικτική έκφραση (χωρίς υποκείμενο)⁵⁸ για την προξένηση του ανέλπιστου κακού (1027, 265 πῆμ' ἄελπτον) η ήττα των Περσών (πρβ. 253, 283) αποδίδεται στους «πραγματικούς» υπαίτιους: τους Ἕλληνες. Στο σημείο αυτό η επίκληση παίρνει ὄλο το σημασιολογικό της εύρος μέσα από τη συμπυκνωμένη παρουσίαση ὄλων των υπευθύνων της μεγάλης καταστροφής. Δεν είναι τυχαίο ότι τα λόγια αυτά τα εκστομίζει ο χορός με τη γενικότερη θεώρηση των πραγμάτων που τον διακρίνει. Οι ἐδράνων φύλακες (4) κατανοώντας την «αποτυχία» του Ξέρξη και την κατ' αυτό τον τρόπο «μεταμόρφωση» του στον ίδιο τον δαίμονα, υπεύθυνο του κακού που έπαθαν οι Πέρσες, προχωρεί σε μια συνολικότερη απόδοση ευθυνών αναφέροντας (α) τη δαιμονική αυτή δύναμη που είναι ο ίδιος ο βασιλιάς τους, (β) τους Ἕλληνες που προξένησαν την καταστροφή στο πεδίο της μάχης (πρβ. Ἰαόνων ναυβατᾶν, 1011)⁵⁹ και (γ) τη θεότητα, ενσάρκωση της καταστροφής, την Ἄτα που συνδέεται⁶⁰ με τον δαίμονα και απολαμβάνει το ολέθριο έργο της⁶¹. Μέσα απ' αυτό το τρίπτυχο ο ποιητής παρουσιάζει τον διπλό υπερκαθορισμό της υπαιτιότητας, θεϊκής και ανθρώπινης⁶².

Αθήνα

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

58. Μόνο ψυχολογικά μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η αποσιώπηση: στο αποκορύφωμα της έντασης που αποτελεί αυτό το χωρίο, όπου οι γέροντες καταλογίζουν ευθύνες για την καταστροφή του στρατού απέναντι σ' έναν, κυριολεκτικά, καταρρακωμένο βασιλιά, που δεν παύει εντούτοις να παραμένει απόλυτος μονάρχης, ενώ κατονομάζουν τους δύο υπαίτιους στο υπερφυσικό επίπεδο (δαίμων- Ἄτα) δεν τολμούν ωστόσο να προφέρουν το όνομα των Ελλήνων και του Ξέρξη οι οποίοι ευθύνονται αντίστοιχα, για το μέγεθος της συμφοράς: ο Ξέρξης μέσα στην τρέλα του παρέσυρε το στρατό κι οι Ἕλληνες προξένησαν την καταστροφή.

59. Μια ανάλογη αποστροφή που υποδηλώνει απόδοση ευθυνών βρίσκουμε στους *Επτά επί Θήβας* 986-988.

60. Πρβ. J. P. Vernant, «Tensions et ambiguïtés dans la tragédie grecque» στο J. P. Vernant και P. Vidal-Naquet, ό.π., σ. 29. Για μια συστηματική μελέτη της Ἄτης βλ. R. E. Doyle, «Ἄτη. Its Use and Meaning. A Study in the Greek Poetic Tradition from Homer to Euripides», New York 1984.

61. Η Ἄτη είναι αυτή που παρέσυρε στα δίχτυα της τον Ξέρξη, πρβ. 111-114.

62. Πρβ. A. J. Podlecki, *The Political Background of Aeschylus*, Ann Arbor 1966, σσ. 22-23: «causality on the divine level is generally paralleled by culpability on the human».